

بررسی مؤلفه‌های تربیت سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی

مینو طباطبایی *

دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۰۱/۲۳

پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۰۳/۲۸

چکیده

پژوهش حاضر، با هدف بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت سیاسی شامل: آگاهی، خودشناسی، استقلال، آزادی و عدالت در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در سال تحصیلی ۹۵ - ۹۴ صورت گرفته است. روش پژوهش مورد استناد، توصیفی و از نوع تحلیل محتواست. واحد تحلیل، نوشته‌ها، تصاویر و تمرین‌های کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی است که در مجموع، ۴۰۲ صفحه را دربر گرفته است. جامعه و نمونه آماری پژوهش، کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی بوده است. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل داده‌ها نشان می‌دهد که مؤلفه خودشناسی ۹۶ مرتبه، مؤلفه آگاهی ۹۱ مرتبه، مؤلفه استقلال ۸۳ مرتبه، مؤلفه عدالت ۳۵ مرتبه و مؤلفه آزادی ۲۱ مرتبه، مورد توجه قرار گرفته است. همان‌طور که مشخص است به مؤلفه خودشناسی بیش از سایر مؤلفه‌ها توجه شده است و کم‌ترین میزان توجه و اهمیت، مربوط به مؤلفه آزادی بوده است.

کلیدواژه‌ها: تربیت سیاسی؛ تحلیل محتوا؛ کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی؛ دوره ابتدایی

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

* نویسنده مسئول: استادیار گروه مدیریت آموزشی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، واحد کرمانشاه،

dmatabaie@yahoo.com

دانشگاه آزاد اسلامی، کرمانشاه، ایران

مقدمه و بیان مسئله

جامعه در هر دوره متناسب با مقتضیات زمانی آن، مطالبات معینی از افراد دارد که از ذات زندگی اجتماعی آنان سرچشمه می‌گیرد. لذا جامعه می‌کوشد در پرتو مجموعه فعالیت‌های هدف‌مند و سنجیده، فرد موردپسند خود را به‌عنوان شهروندان امروز و فردا به مهارت‌هایی مجهز نماید که فرد بتواند در عرصه زندگی فردی، اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فنی، نقش مؤثری ایفا کند. از این‌رو، تربیت شهروندی و به‌طور خاص تربیت سیاسی به‌عنوان یکی از مباحث مهم در تعلیم و تربیت همواره مدنظر متخصصان تعلیم و تربیت و به‌ویژه صاحب‌نظران برنامه‌ریزی درسی بوده است. تربیت سیاسی در هر جامعه، باید با توجه به ویژگی‌های فرهنگ سیاسی آن جامعه و ضعف‌هایی که فرهنگ سیاسی آن دارد، جهت‌گیری شود. هدف از تربیت سیاسی، ایجاد فضایل اخلاقی از قبیل راستی و درستی و فضایل اجتماعی - سیاسی از قبیل عدالت‌خواهی، آزادی‌خواهی، عشق به مساوات، علاقه به همکاری و احترام به قانون است (شرف‌الدین، ۱۳۸۷).

جان الیاس^۱ در بیان مفهوم تربیت سیاسی می‌نویسد: تربیت سیاسی پرورش فضایل، دانش و مهارت‌های موردنیاز برای مشارکت سیاسی و آماده کردن اشخاص برای مشارکت آگاهانه در بازسازی آگاهانه جامعه خود است و اموری همچون تربیت شهروندان، گزینش رهبران سیاسی، ایجاد یک همبستگی سیاسی، حفظ قدرت سیاسی، اجتماعی کردن افراد برای نظام‌های سیاسی، نقد نظام سیاسی موجود و تربیت شهروندان جهانی از جمله اهدافی است که برای تربیت سیاسی ذکر می‌کند (الیگودرزی، ۱۳۸۷).

تربیت سیاسی، فعالیتی است که تنها به تقویت جنبه نظریه‌ها و آگاهی‌های مشخص سیاسی نمی‌پردازد، بلکه هدف از آن، پرداختن به رشد و گسترش روزافزون بینش و دیدگاه‌هایی است که دربرگیرنده ارزش‌ها، اعتقادات، جهت‌گیری‌ها و عواطف سیاسی است؛ به‌صورتی که شخص نسبت به موضع‌گیری‌های سیاسی، قضایای محلی، منطقه‌ای و جهانی، آگاه و مطلع باشد و همچنین بر مشارکت و فعالیت دقیق در صحنه سیاسی به‌ویژه و در جامعه به‌طور کلی توانا باشد (طحان، ۱۹۹۸).

امروزه تربیت سیاسی^۲ در قلمرو مطالعات علوم انسانی، جایگاه نسبتاً خوبی یافته است و به‌دلایلی شاهد تحول در علوم انسانی به‌ویژه تربیت سیاسی هستیم. بدین‌سان که استادان و پژوهشگران این

1 - John Elyac

2 - Political education

عرصه، کم‌وبیش به کالبدشکافی مفهومی تربیت سیاسی می‌پردازند و هریک از منظر خاصی، اصول و مبانی آن را بررسی می‌کنند.

گسترش آموزش، تأثیر عمیقی بر کیفیت تفکر سیاسی افراد می‌گذارد و می‌تواند تحولات زیادی را در طرز تفکر سیاسی آنان ایجاد کند. بنابراین، تربیت سیاسی که از کانال و مجرای نهادهای آموزشی عبور می‌کند، دارای آثار ناخواسته‌ای است که نه مترتب بر محتوای تربیت سیاسی، بلکه ناشی از نفس تأثیر آموزش و گسترش کمی و کیفی آن بر شیوه تفکر و زندگی انسان است که می‌توانیم از آن تحت عنوان (تأثیرات پنهان) آموزش و پرورش و به‌طور کلی تربیت سیاسی، یاد کنیم (قوام، ۱۳۸۲).

تربیت سیاسی در نظام جمهوری اسلامی ایران که بر پایه تفکر مردم‌سالاری دینی شکل گرفته است، از اولویت ویژه‌ای برخوردار است. در هر جامعه مردم‌سالاری که مردم در آینده کشورشان تأثیرگذار هستند، تربیت سیاسی مطلوب می‌تواند سرنوشت آن جامعه را تعیین کند. بنابراین، لازم است مسئولین نظام آموزشی کشور، به این امر مهم توجه نموده و شرایط لازم را برای تربیت سیاسی کودکان و نوجوانان و سایر اقشار جامعه فراهم کنند تا علاوه بر تربیت نیروهای کاردان و شایسته، تبعات نامطلوبی مانند بی‌اعتنایی جوانان نسبت به سرنوشت کشور و آسیب‌پذیری آنان در برابر هجمه‌ها و تبلیغات بیگانگان دامنگیر جامعه نشود. تربیت سیاسی توسط کارگزاران مختلفی صورت می‌گیرد که آموزش و پرورش رسمی از مهم‌ترین آنهاست.

مبانی نظری

مراکز آموزشی، نقش مستقیم و آگاهانه در تعلیم و تربیت ایفا می‌کنند و تأثیری بسزا در پرورش سیاسی دارند. تذکرات مؤکد امام راحل (ره) در مورد مؤسسات آموزشی، عمدتاً برخاسته از این باور بود که پرورش مناسب سیاسی، جز با پالایش و بهسازی نظام آموزشی غیرممکن است. هشدارهای متفاوت و پیوسته امام در زمینه مراکز آموزشی، برخاسته از همین درک بود (سلحشوری، ۱۳۸۹).

از یک سو جوان بودن جمعیت در کشور ما و از سوی دیگر تهاجم فرهنگی، ایجاب می‌کند نسل جوان، اطلاعات و آگاهی‌های لازم را براساس مبانی دینی و اخلاقی و متناسب با نیازهای جامعه

کسب کند تا بتواند علاوه بر حضور و مشارکت مؤثر در جامعه، در برابر ترفندهای بیگانگان بایستد و از نظام مقدس اسلامی دفاع کند. تحقق چنین منظوری مستلزم تربیت سیاسی افراد است که به‌ویژه در مورد کودکان و نوجوانان، اهمیت قابل توجهی دارد.

مهم‌ترین دوره تحصیلی در تمام نظام‌های آموزش و پرورش جهان، دوره ابتدایی است، زیرا شکل‌گیری شخصیت و رشد همه‌جانبه فرد در این دوره، بیشتر انجام می‌گیرد. دوره ابتدایی، در رشد مفاهیم و معانی اموری که در زندگی روزمره با آنها مواجه است، نقش مهمی برعهده دارد. این دوره، تداوم بخش تکوین شناختی - زیستی و اجتماعی کودک است که در خانواده پی‌ریزی شده است. همچنین دوره‌ای است که در آن فرصت و موقعیت مناسبی برای تحصیل، تربیت و یادگیری شیوه ارتباط صحیح با دیگران برای کودکان فراهم می‌آورد و استعدادهای هر کودک به تدریج شکوفا می‌شود (صافی، ۱۳۸۴).

در دوره ابتدایی، برنامه درسی مطالعات اجتماعی می‌تواند علاوه بر تربیت اجتماعی و کمک به جامعه‌پذیری، زمینه پرورش تفکر انتقادی و توانایی نقادی اجتماعی را نیز فراهم آورد؛ بدین ترتیب که دانش‌آموزان را به تدریج برای داشتن یک موضع فعال، حساس، پویا و منطقی - نه صرفاً انفعالی - در رویارویی با مسائل جامعه آماده کند؛ به گونه‌ای که آنها بتوانند مسائل اجتماع و محیط پیرامون خود را هرچند در چارچوب ساده و کودکانه، مورد نقد و داوری قرار دهند تا در آینده به افرادی متفکر و مبتکر مبدل شوند و قادر به حل مسائل و دگرگون کردن شرایط و پیشبرد آرمان‌های جامعه باشند (معافی و ملک، ۱۳۷۵).

اهمیت و ضرورت بررسی مؤلفه‌های تربیت سیاسی مانند آگاهی سیاسی، خودشناسی سیاسی، استقلال سیاسی، آزادی سیاسی و عدالت سیاسی زمانی آشکار می‌شود که بدانیم، تربیت سیاسی در دوره ابتدایی از اهمیت خاصی برخوردار است. اغلب نویسندگان و صاحب نظران بر این باورند که مقطع ابتدایی، بهترین دوره تربیت سیاسی است؛ چراکه، در این دوره سعی می‌شود تا کودکان، متابعت از اقتدار و مقررات اجتماعی و حکومتی را بیاموزند. به عبارت دیگر، می‌توان گفت که شکل‌پذیری هنجارها و ارزش‌های سیاسی در دوره ابتدایی جدی‌تر است. مطالعات انجام‌شده درخصوص جامعه‌پذیری یا تربیت سیاسی نیز حکایت از آن دارد که تمایلات و آمادگی‌های روانی لازم برای یادگیری سیاسی تا سنین ۱۲ یا ۱۳ سالگی به‌خوبی در افراد تثبیت می‌شود. امام خمینی (ره) بر این اعتقاد بودند که اگر نوآموزان دبستانی، تربیت سیاسی نشوند، هیچ تضمینی برای

بقا و پایداری جامعه اسلامی نیست؛ چراکه سیاست‌ها و حیل‌های استعمارگران و سلطه‌طلبان بر همه‌جا چنگ انداخته و یکی از اهداف آنان بی‌اعتنا کردن کودکان و نوجوانان نسبت به مسائل جامعه است (ملکی، ۱۳۷۹).

با مرور مختصر سوابق مطالعات انجام گرفته درباره تربیت سیاسی مشخص می‌شود که به‌رغم اهمیتی که این مقوله در تجهیز فراگیران به دانش، نگرش و مهارت‌های موردنیاز در زندگی اجتماعی آنها دارد، پژوهش‌ها و اقدامات انجام شده در این زمینه بسیار ناکافی است؛ به‌ویژه در زمینه بررسی برنامه‌های درسی از لحاظ میزان و نحوه پرداختن به مؤلفه‌های تربیت سیاسی، پژوهش‌های اندکی صورت گرفته است.

هر کدام از پژوهش‌هایی که روی کتاب‌های مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی انجام گرفته است، اهدافی را دنبال کرده‌اند. در یکی از این پژوهش‌ها محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی براساس مهارت‌های اجتماعی مورد تحلیل قرار گرفت. با توجه به نتایج این پژوهش‌ها مشخص شد که میزان مهارت‌های اجتماعی موجود در کتب تعلیمات اجتماعی مجموعاً در حد متوسط و متوسط به پایین بوده و تعداد و درصد مقوله‌های مهارت‌های اجتماعی در کتاب سال سوم بیشتر از سال چهارم و سال چهارم بیشتر از سال پنجم است (دهقان، ۱۳۸۸).

در پژوهشی دیگر که روی کتب تعلیمات اجتماعی انجام شد، مؤلفه‌های دموکراسی، بررسی شده است. هدف این تحقیق، بررسی میزان برخورداری کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی از مؤلفه‌های دموکراسی براساس دیدگاه دیویی، اسکو، شریعتمداری و بشیریه بود. بدین منظور، میزان فراوانی ده مؤلفه برای بررسی دموکراسی مورد شمارش قرار گرفت (درخواه، مزیدی و مفیدی، ۹۱).

البته در میان بررسی‌های انجام شده، می‌توان پژوهش‌هایی یافت که به بررسی تربیت سیاسی پرداخته‌اند. برای مثال، در مقاله‌ای که در خصوص ظرفیت شناختی کودکان جهت تربیت سیاسی نوشته شده، اشاره شده است که تربیت سیاسی، به‌عنوان زیرمجموعه تربیت اجتماعی از اهمیت بالایی برخوردار است و شاید بتوان گفت از میان کارکردها و نقش‌هایی که تعلیم و تربیت برعهده دارد، تربیت سیاسی و مدنی یکی از کارکردهای مهم آن است؛ چراکه تداوم حیات جامعه تا حد زیادی به این کارکرد، بستگی دارد (رضوی، ۱۳۹۰).

مقاله دیگری باعنوان «مبانی و مؤلفه‌های تربیت سیاسی از دیدگاه امام خمینی (ره)» ارائه شده

است. در این مقاله آمده است که یکی از ابعاد تربیت، تربیت سیاسی است که نظام‌های سیاسی از طریق آن می‌توانند ارزش‌های خاص خود را در افراد نهادینه کنند. با ظهور دوره رنسانس، در مفهوم تربیت سیاسی، تغییر و دگرگونی رخ داد که باعث چرخش سیاست از اخلاق به سمت قدرت شد و این چرخش پایه و اساس تربیت سیاسی غرب را شکل داد، اما در دیدگاه اسلام سیاست در خدمت اخلاق و تربیت است (سلحشوری، بداللهی فر و خنکدار طارسی، ۱۳۹۱).

در مورد اهداف و روش‌های تربیت سیاسی از دیدگاه امام خمینی (ره) مقاله‌ای ارائه شده است. در این مقاله آمده است که یکی از مهم‌ترین ابزار توسعه‌یافتگی، تربیت سیاسی است. تربیت سیاسی نوعی از تربیت اطلاق می‌شود که به واسطه آن، نظام سیاسی، نهادینه کردن ارزش‌های خاص خود را از طریق آموزش مستقیم در نظر دارد. امام خمینی (ره) نیز به پیروی از پیشوایان معصوم و اندیشمندان مسلمان و با توجه به نگرش معنوی و تعالی‌نگر خود، سیاست و تربیت سیاسی را هدایت انسان‌ها، حفظ مصالح و تأمین صلاح و سعادت حقیقی انسان‌ها می‌داند (سلحشوری و خنکدار طارسی، ۱۳۹۲).

در مقاله‌ای نیز با عنوان «مبانی، اصول و روش‌های تربیت سیاسی در اسلام از منظر قرآن» به این نکته اشاره شده است که قدمت سیاست به دوران شکل‌گیری جوامع بشری باز می‌گردد و به موازات بسط و پیچیدگی جوامع، سیاست نیز قبض و بسط یافته است. پیامبران الهی، نخستین پیشگامان قانون‌گذاری در اداره جامعه بوده‌اند. در اسلام، سیاست، ریشه در وحی داشته و همواره با بخشی از زندگی انسان ارتباط دارد و چون به عمل انسان مربوط می‌شود، ناگزیر با دین که عهده‌دار بیان شیوه‌های زیستن است، تماس پیدا می‌کند و از این رو یا در تضاد با آن و یا همسوی با آن عمل می‌کند (جراحی دربان، بابازاده و رودمقدس، ۱۳۹۳).

در تحقیقی که در مورد تربیت سیاسی افراد انجام شد، این نتیجه به دست آمد که هرچه استقلال و آزادی در نگرش و انتخاب افراد بیشتر باشد، تربیت سیاسی نیز بهتر انجام می‌شود (دوسنت رایبسون، ۱۹۹۸).

مقاله‌ای با عنوان «رویکردهای سازندگرا و بازسازندگرا در تعلیم و تربیت سیاسی» ارائه شده است. این مقاله مروری بر تاریخ اندیشه سیاسی از منظر تمرکز اندیشمندان بر تربیت سیاسی است. بعضی اندیشمندان بر بازسازی فرهنگ سیاسی جامعه از طریق آموزش تأکید کرده‌اند. برخی دیگر

تلاش نموده‌اند تا ضعف‌های نسل موجود را با بازسازی شهروندان آینده، اصلاح کنند. در چگونگی تربیت سیاسی، دو رویکرد عمده وجود داشته است: سازندگرای و بازسازندگرای. سازندگرایان، باتأکید بر اهمیت زمینه اجتماعی، ماهیت بشر را مسلم گرفته، درنهایت به دنبال جهت‌دهی مجدد متعلمان به سوی اولویت‌های جدید برآمده‌اند. درمقابل، بازسازندگرایان تلاش می‌کنند که فرایند تربیت سیاسی را با ایجاد تغییر در ذهنیت انسان‌ها پیگیری نموده، شهروندان جدیدی به وجود آورند (گران پری^۱، ۱۹۹۹).

مقاله دیگری توسط الیزابت فرازر^۲ (۲۰۰۲) باعنوان «آموزش شهروندی فرهنگ ضدسیاسی و سیاسی آموزش و پرورش بریتانیا» نوشته شده است. دولت بریتانیا برای مدرسی که به کار آموزش دانش‌آموزان می‌پردازند، آموزش شهروندی و دموکراسی را توصیه می‌کند. این توصیه بنابر دلایلی در نظر گرفته شده است، اما به‌طور سنتی هیچ رسم و یا بند سیاسی برای آموزش و پرورش شهروندی در مدارس وجود ندارد و دولت به‌عنوان یکی از قوی‌ترین نیروها برای این نوع آموزش شناسایی شده است. اگر مدارس به آموزش شهروندی بپردازند، منافی چون دفاع از استقلال حرفه‌ای و شخصی برای دانش‌آموزان به‌دست می‌آید. استدلال، این مفهوم را می‌رساند که سیاست، اختیاری است نه مجموعه‌ای از روش‌ها و بایدها.

مقاله‌ای هم باعنوان «فعالیت‌های داوطلبانه و مبارز افراد جوان به‌عنوان منابع آموزش و پرورش سیاسی» ارائه شده است که به بررسی تصویر غالب جوانان امروز به‌عنوان افراد بیگانه در جوامع می‌پردازد (دبی راکر، کتی پلیر، و جان کلمن^۳، ۲۰۱۰).

باتوجه به مباحث مطروحه می‌توان نتیجه گرفت که تربیت سیاسی یکی از مهم‌ترین آموزش‌هایی است که لازم است در برنامه رسمی آموزش و پرورش گنجانده شود و با در نظر گرفتن اینکه دانش‌آموزان دوره ابتدایی در بهترین دوران برای یادگیری موضوعات مختلف قرار دارند، ارائه پژوهشی که به بررسی میزان فراوانی مؤلفه‌های تربیت سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی بپردازد، خالی از فایده نخواهد بود.

این پژوهش سعی در بررسی این موضوع دارد که کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی به چه میزان به مؤلفه‌های تربیت سیاسی پرداخته‌اند؟ و درنهایت این پژوهش درصدد

1 - Geraint parry

2 - Elizabeth frazer

3 - Debbie rocker Katie player. John coleman

پاسخگویی به پرسش‌های زیر است:

- میزان توجه به مؤلفه آگاهی سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چقدر است؟
- میزان توجه به مؤلفه خودشناسی سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چقدر است؟
- میزان توجه به مؤلفه استقلال سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چقدر است؟
- میزان توجه به مؤلفه آزادی سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چقدر است؟
- میزان توجه به مؤلفه عدالت سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چقدر است؟

روش پژوهش

در این پژوهش از روش تحلیل محتوا استفاده شد. تحلیل محتوا به‌مثابه فنی پژوهشی شامل شیوه‌های تخصصی در پردازش داده‌های علمی است. هدف تحلیل مانند همه فن‌های پژوهشی، فراهم آوردن شناخت، بینشی نو، تصویر واقعیت و راهنمای عمل است (آذر، ۱۳۸۰). برای تحلیل محتوا، مراحل مختلفی طی می‌شود از جمله این مراحل می‌توان سه مرحله عمده زیر را ذکر نمود:

۱. مرحله قبل از تحلیل (آماده‌سازی و سازماندهی)؛

۲. بررسی مواد (پیام)؛

۳. پردازش نتایج (سرمد و همکاران، ۱۳۹۰).

کانون توجه این پژوهش بر مرحله سوم تحلیل محتوا یعنی پردازش داده‌های جمع‌آوری شده از پیام بوده است. یعنی پس از رمزگذاری پیام و مقوله‌بندی آن اطلاعات به‌دست آمده تحلیل شده است. در این پژوهش محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی، بر پنج مؤلفه مورد هدف (آگاهی، خودشناسی، استقلال، آزادی و عدالت سیاسی) طبقه‌بندی شده است. واحد تحلیل این پژوهش، نوشته‌ها، تصاویر و تمرین‌های کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی بود. با توجه به اینکه کیفیت تحلیل محتوا به مؤلفه‌های آن بستگی دارد که براساس موضوع

مورد پژوهش، طرح و ساخته می‌شوند، در پژوهش حاضر تحلیل محتوای کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی براساس مؤلفه‌های آگاهی، خودشناسی، استقلال، آزادی و عدالت سیاسی مورد توجه بوده است که این مؤلفه‌ها در جدول ۱ ارائه و شاخص‌های هر مؤلفه مشخص شده است.

جدول ۱: مؤلفه‌های تربیت سیاسی و شاخص‌های آن

مؤلفه	شاخص
آگاهی	شناسایی ارزش‌های فرهنگ اسلامی آشنایی با قوانین و مقررات اجتماعی و سیاسی جامعه آشنایی با سنن و آداب و رسوم ملی آشنایی با قلمرو سیاسی کشور در دوره‌های گوناگون تاریخ (موقعیت مکانی کشور و همسایگان) شناسایی نشانه‌های ملی (پرچم، قانون اساسی، سرود ملی، تقویم)
خودشناسی	جهت‌یابی و کنترل احساسات و عواطف سیاسی آشنایی با قابلیت‌های خویشتن در فرایند تصمیم‌گیری توانایی برقراری ارتباط و گفتگو با دیگران شناخت وظایف و مسئولیت‌های فردی در محیط خانه و اجتماع احساس مسئولیت و وظیفه‌شناسی
استقلال	اشاره به وقایع و رخداد‌های ملی و مذهبی اشاره به افراد مبارز و انقلابی اشاره به هویت ملی و ایستادگی در حفظ استقلال پاسداری از کشور و حکومت اشاره به تشکیل حکومت‌ها و دولت‌های مختلف
آزادی	بهره‌مندی از آزادی خویشتن به نحو مطلوب محترم‌شمردن آزادی اشاره به آزادی فردی و اجتماعی اشاره به برگزاری انتخابات و آزادی در تعیین سرنوشت شناسایی حقوق شهروندی و ایستادگی در برابر دخالت بیگانگان
عدالت	شناسایی و پذیرش تفاوت‌های میان افراد احترام به تفاوت‌های فردی و قومی شناسایی آثار بی‌عدالتی در اجتماع حقوق برابر اجتماعی و سیاسی همه شهروندان برابری در مقابل قوانین اجتماعی و سیاسی و لزوم تبعیت و اجرای آنها

جامعه آماری این پژوهش، کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی، از نقطه نظر پنج مؤلفه مورد هدف تربیت سیاسی است که در مجموع شامل ۴۰۲ صفحه است و چون تمام کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی مورد بررسی قرار گرفته است، لذا نمونه‌گیری انجام نشده است. کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی از این جهت انتخاب شد که توقع وجود مؤلفه‌های تربیت سیاسی در آن وجود دارد. برای جمع‌آوری اطلاعات از روش تحلیل محتوا استفاده شده است که این روش شامل مراحل زیر است:

- گردآوری داده‌ها: داده یک واحد اطلاعاتی است که روی یک رسانه با دوام ثبت شده، از داده‌های دیگر قابل تمیز است و با فن‌های مشخصی تحلیل شده و مربوط بر مسئله‌ای خاص است.

- تقلیل داده‌ها: تقلیل داده‌ها می‌تواند به صورت آماری، جبری یا فقط حذف جزئیات نامربوط باشد.

- استنباط: استنباط، دلیل وجودی هر تحلیل محتواست. استنباط، تمام شناختی را که تحلیل‌گر محتوا درباره نحوه روابط داده‌ها با متن دارد، به کار می‌گیرد و این شناخت با توفیق استنباط، تحکیم می‌شود.

- تحلیل: تحلیل مربوط به فرایندهای مرسوم‌تر شناسایی و ارتباطی الگوهای است که ارزشمند، دارای معنی‌داری آماری یا به طریقی مبین یا توصیف نتایج تحلیل محتوا هستند. پس از رمزگذاری پیام و مقوله‌بندی آن اطلاعات به دست آمده تحلیل می‌شود (آذر، ۱۳۸۰). برای تجزیه و تحلیل داده‌ها ابتدا مجموع فراوانی‌های به دست آمده بر حسب هر مؤلفه در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در جدولی تهیه و در مرحله بعدی داده‌های این جدول براساس مرحله اول به صورت شکل، نمایش داده شده است.

نتایج پژوهش

در این بخش داده‌ها مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته و نتایج این تجزیه و تحلیل به صورت توصیفی (استفاده از نمودارها و جداول فراوانی) مورد بررسی قرار گرفته است.

میزان توجه به مؤلفه آگاهی سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چقدر است؟

به مؤلفه آگاهی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی ۹۱ مرتبه اشاره شده است که نسبت به تعداد صفحات کتاب‌ها ۲۲/۶۳ درصد است. این مؤلفه دارای زیرمؤلفه‌های شناسایی ارزش‌های فرهنگ اسلامی، آشنایی با قوانین و مقررات اجتماعی و سیاسی جامعه، آشنایی با سنن و آداب و رسوم ملی، آشنایی با قلمرو سیاسی کشور در دوره‌های گوناگون تاریخ (موقعیت مکانی کشور و همسایگان)، شناسایی نشانه‌های ملی (پرچم، قانون اساسی، سرود ملی، تقویم) می‌باشد. در مجموع، زیرمؤلفه شناسایی ارزش‌های فرهنگ اسلامی بیشترین اشاره را در دوره ابتدایی (۳۳ مرتبه) و مؤلفه شناسایی نشانه‌های ملی (پرچم، قانون اساسی، سرود ملی، تقویم) در دوره ابتدایی (۸ مرتبه) کم‌ترین اشاره را داشته است.

جدول ۲: مؤلفه آگاهی و فراوانی زیرمؤلفه‌های آن به تفکیک در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی

مؤلفه آگاهی	سوم	چهارم	پنجم	ششم	جمع
۱. شناسایی ارزش‌های فرهنگ اسلامی	۱۱	۶	۸	۸	۳۳
۲. آشنایی با قوانین و مقررات اجتماعی و سیاسی جامعه	۹	۳	۴	۰	۱۶
۳. آشنایی با سنن و آداب و رسوم ملی	۲	۳	۳	۴	۱۲
۴. آشنایی با قلمرو سیاسی کشور در دوره‌های گوناگون تاریخ (موقعیت مکانی کشور و همسایگان)	۰	۵	۶	۱۱	۲۲
۵. شناسایی نشانه‌های ملی (پرچم، قانون اساسی، سرود ملی، تقویم)	۰	۷	۱	۰	۸
جمع	۲۲	۲۴	۲۲	۲۳	۹۱

میزان توجه به مؤلفه خودشناسی سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چقدر است؟

به مؤلفه خودشناسی در کتب درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی ۹۶ بار اشاره شده است که به نسبت صفحات کتاب‌ها ۲۳/۸۸ درصد است. این مؤلفه دارای زیرمؤلفه‌های جهت‌یابی و کنترل احساسات و عواطف سیاسی، آشنایی با قابلیت‌های خویشتن در فرایند تصمیم‌گیری، توانایی

برقراری ارتباط و گفتگو با دیگران، شناخت وظایف و مسئولیت‌های فردی در محیط خانه و اجتماع، احساس مسئولیت و وظیفه‌شناسی است. در مجموع، زیرمؤلفه شناخت وظایف و مسئولیت‌های فردی در محیط خانه و اجتماع بیشترین اشاره را در دوره ابتدایی (۴۵ مرتبه) داشته است و به زیرمؤلفه جهت‌یابی و کنترل احساسات و عواطف سیاسی، در دوره ابتدایی هیچ اشاره‌ای (۰ مرتبه) نشده است.

جدول ۳: مؤلفه خودشناسی و فراوانی زیرمؤلفه‌های آن به تفکیک در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی

دوره سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی

مؤلفه خودشناسی	سوم	چهارم	پنجم	ششم	جمع
۱. جهت‌یابی و کنترل احساسات و عواطف سیاسی	۰	۰	۰	۰	۰
۲. آشنایی با قابلیت‌های خویش در فرایند تصمیم‌گیری	۱	۳	۰	۷	۱۱
۳. توانایی برقراری ارتباط و گفتگو با دیگران	۹	۴	۸	۳	۲۴
۴. شناخت وظایف و مسئولیت‌های فردی در محیط خانه و اجتماع	۲۱	۸	۴	۱۲	۴۵
۵. احساس مسئولیت و وظیفه‌شناسی	۷	۲	۲	۵	۱۶
جمع	۳۸	۱۷	۱۴	۲۷	۹۶

میزان توجه به مؤلفه استقلال سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چقدر است؟

به مؤلفه استقلال در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی ۸۳ مرتبه اشاره شده است که به نسبت صفحات کتاب‌ها ۲۰/۶۴ درصد است. این مؤلفه دارای زیرمؤلفه‌های اشاره به وقایع و رخداد‌های ملی و مذهبی، اشاره به افراد مبارز و انقلابی، اشاره به هویت ملی و ایستادگی در حفظ استقلال، پاسداری از کشور و حکومت، اشاره به تشکیل حکومت‌ها و دولت‌های مختلف است. در مجموع، زیرمؤلفه اشاره به تشکیل حکومت‌ها و دولت‌های مختلف، بیشترین اشاره در دوره ابتدایی (۲۵ مرتبه) و زیرمؤلفه اشاره به افراد مبارز و انقلابی، کم‌ترین اشاره را در دوره ابتدایی (۱۱ مرتبه) داشته است.

جدول ۴: مؤلفه استقلال و فراوانی زیرمؤلفه‌های آن به تفکیک در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی

مؤلفه استقلال	سوم	چهارم	پنجم	ششم	جمع
۱. اشاره به وقایع و رخداد‌های ملی و مذهبی	۰	۲	۷	۴	۱۳
۲. اشاره به افراد مبارز و انقلابی	۱	۳	۴	۳	۱۱
۳. اشاره به هویت ملی و ایستادگی در حفظ استقلال	۲	۴	۱	۱۳	۲۰
۴. پاسداری از کشور و حکومت	۱	۱	۱	۱۱	۱۴
۵. اشاره به تشکیل حکومت‌ها و دولت‌های مختلف	۰	۱۲	۱۰	۳	۲۵
جمع	۴	۲۲	۲۳	۳۴	۸۳

میزان توجه به مؤلفه آزادی سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چقدر است؟

به مؤلفه آزادی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی ۲۱ مرتبه اشاره شده است که به نسبت تعداد صفحات کتاب ۵/۲۲ درصد است. این مؤلفه دارای زیرمؤلفه‌های بهره‌مندی از آزادی خویش به نحو مطلوب، محترم شمردن آزادی، اشاره به آزادی فردی و اجتماعی، اشاره به برگزاری انتخابات و آزادی در تعیین سرنوشت، شناسایی حقوق شهروندی و ایستادگی در برابر دخالت بیگانگان است. در مجموع، زیرمؤلفه شناسایی حقوق شهروندی و ایستادگی در برابر دخالت بیگانگان در دوره ابتدایی بیشترین اشاره (۱۷ مرتبه) را داشته است و به زیرمؤلفه‌های محترم شمردن آزادی و اشاره به آزادی فردی و اجتماعی (۰ مرتبه) هیچ اشاره‌ای در دوره ابتدایی نشده است.

جدول ۵: مؤلفه آزادی و فراوانی زیرمؤلفه‌های آن به تفکیک در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی

دوره سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی

مؤلفه آزادی	سوم	چهارم	پنجم	ششم	جمع
۱. بهره‌مندی از آزادی خویشتن به نحو مطلوب	۰	۱	۰	۰	۱
۲. محترم‌شمردن آزادی	۰	۰	۰	۰	۰
۳. اشاره به آزادی فردی و اجتماعی	۰	۰	۰	۰	۰
۴. اشاره به برگزاری انتخابات و آزادی در تعیین سرنوشت	۰	۰	۳	۰	۳
۵. شناسایی حقوق شهروندی و ایستادگی در برابر دخالت بیگانگان	۰	۲	۴	۱۱	۱۷
جمع	۰	۳	۷	۱۱	۲۱

میزان توجه به مؤلفه عدالت سیاسی در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی چقدر است؟

به مؤلفه عدالت در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی ۳۵ مرتبه اشاره شده است که به نسبت تعداد صفحات کتاب ۸/۷۰ درصد است. این مؤلفه دارای زیرمؤلفه‌های شناسایی و پذیرش تفاوت‌های میان افراد، احترام به تفاوت‌های فردی و قومی، شناسایی آثار بی‌عدالتی در اجتماع، حقوق برابر اجتماعی و سیاسی همه شهروندان، برابری در مقابل قوانین اجتماعی و سیاسی و لزوم تبعیت و اجرای آنهاست. در مجموع، به زیرمؤلفه برابری در مقابل قوانین اجتماعی و سیاسی و لزوم تبعیت و اجرای آنها بیشترین اشاره (۱۷ مرتبه) و به زیرمؤلفه شناسایی آثار بی‌عدالتی در اجتماع هیچ اشاره‌ای (۰ مرتبه) نشده است.

جدول ۶: مؤلفه عدالت و فراوانی زیرمؤلفه‌های آن به تفکیک در کتاب‌های درسی مطالعات اجتماعی

دوره سوم، چهارم، پنجم و ششم ابتدایی

مؤلفه عدالت	سوم	چهارم	پنجم	ششم	جمع
۱. شناسایی و پذیرش تفاوت‌های میان افراد	۳	۴	۳	۴	۱۴
۲. احترام به تفاوت‌های فردی و قومی	۱	۱	۱	۰	۳
۳. شناسایی آثار بی‌عدالتی در اجتماع	۰	۰	۰	۰	۰
۴. حقوق برابر اجتماعی و سیاسی همه شهروندان	۰	۱	۰	۰	۱
۵. برابری در مقابل قوانین اجتماعی و سیاسی و لزوم تبعیت و اجرای آنها	۹	۳	۵	۰	۱۷
جمع	۱۳	۹	۹	۴	۳۵

بحث و نتیجه‌گیری

باتوجه به مؤلفه آگاهی، یکی از مهم‌ترین مسائلی که لازم است همه افراد جامعه با آن آشنا باشند، آشنایی با آداب و رسوم و سنت‌های هر ملت است. اگر افراد جامعه بتوانند آداب و رسوم نیک جامعه خویش را بشناسند و طبق آن عمل کنند، می‌توانند به پیشرفت‌های خوبی برسند. تاریخ گذشته هر کشور و مقررات و قوانین دوران کنونی آن، یکی از مهم‌ترین مواردی است که باید هر فرد از همان دوران ابتدایی آموزش با آن آشنا باشد تا در آینده با رعایت کردن آنها بتواند زندگی بهتری داشته باشد. این مؤلفه توجه مناسبی دریافت کرده است، اما باتوجه به اهمیت تربیت سیاسی و مهم‌بودن همه مؤلفه‌ها لازم است که مؤلفان کتب درسی توجه یکسانی به همه زیرمؤلفه‌ها باتوجه به اهمیت و وزن هر یک داشته باشند.

با در نظر گرفتن مؤلفه خودشناسی، هر فرد اگر از دوران ابتدایی با وظایف و مسئولیت‌های خود آشنا شده باشد و این امور در وی نهادینه شود، در آینده می‌تواند فردی مفید برای خود و جامعه باشد. چنین فردی می‌تواند در موقعیت‌های مهم، تصمیمات خوبی بگیرد و با افراد خانواده و جامعه رابطه مناسبی برقرار کند. تصمیماتی که هر فرد در دوران زندگی می‌گیرد، علاوه بر سرنوشت خود فرد، در سرنوشت سایر افراد جامعه نیز تأثیرگذار است. دانش‌آموزان با آگاهی از قابلیت‌های خود می‌توانند آینده‌سازان کشور خود باشند. این مؤلفه بیشترین توجه را دریافت کرده است. شاید دلیل این امر، نزدیکی این مفاهیم با ذهنیت کودکان است و مؤلفان کتب درسی به دلیل سهولت این مفهوم، توجه بیشتری به این مؤلفه داشته‌اند.

مؤلفه بعدی که مورد بررسی قرار گرفته است، استقلال است. استقلال سیاسی و زیرمؤلفه‌های آن که رابطه مستقیمی با حفظ هویت و دلبستگی به جامعه و در سطح کلان علاقه به کشور دارد، از مهم‌ترین موضوعات مورد بحث در تربیت سیاسی افراد است. بدیهی است هرچه استقلال سیاسی بین افراد جامعه نهادینه‌تر شده باشد، میزان فداکاری ملی و ایستادگی در پاسداری از کیان کشور افزایش می‌یابد. ذکر رخداد‌های ملی و مذهبی، اشاره به تاریخ کهن و دستاوردهای ملی و سوابق دولت‌ها و حکومت‌های گذشتگان می‌تواند موجب مباهات دانش‌آموزان و در نتیجه افزایش اعتماد به نفس آنان در ایستادگی و حفظ استقلال سیاسی شود. این مؤلفه هم توجه مناسبی دریافت کرده است، ولی باتوجه به اینکه دوره ابتدایی، یکی از مهم‌ترین دوران تحصیلی دانش‌آموزان

محسوب می‌شود، می‌توان با آموزش‌های مناسب، شهروندانی حساس به امور کشور و درنهایت به سرنوشت فردی، تربیت کرد.

چهارمین مؤلفه آزادی است. آزادی سیاسی، از مفاهیم مهم، سنگین و مورد اختلاف در مبحث تربیت سیاسی است. تعریف آزادی از مفاهیم مورد اختلاف متفکران حوزه سیاسی و اجتماعی است که گاه با تعاریف متعارض و متناقض روبه‌رو شده است. این مؤلفه در حوزه سیاست نیز محل اختلاف صاحب‌نظران گوناگونی قرار گرفته است. در کتب دوره ابتدایی اشاره به زیرمؤلفه‌های آزادی سیاسی از جمله تعریف آزادی سیاسی و چارچوب آن، آزادی سیاسی فردی و تعامل و رابطه آن با آزادی در سطح اجتماع، حق آزادی در تعیین سرنوشت به گونه‌ای که در قانون اساسی نیز به آن اشاره شده است، می‌تواند دانش‌آموزان را برای شروع نقش‌آفرینی مؤثر در روند سیاسی جامعه آماده کند. به این مؤلفه کم‌تر از بقیه مؤلفه‌ها توجه شده است؛ شاید دلیل این امر سنگین‌بودن این مؤلفه و زیرمؤلفه‌های آن برای سنین دوره ابتدایی باشد. اما به دلیل اهمیت این موضوع توصیه می‌شود مؤلفان کتب درسی با ارائه تصاویر، توجه بیشتری به این مؤلفه بکنند.

عدالت سیاسی که در حوزه وظایف حاکمیت‌ها تعریف می‌شود، باید از دوران کودکی نهادینه شده و این موضوع می‌تواند در کتب ابتدایی به نحو وسیع‌تری توسعه یابد. با نهادینه‌شدن عدالت سیاسی بین همه شهروندان جامعه، می‌توانیم شاهد احترام به قوانین در سطح مطلوب باشیم. همچنین ارج نهادن افراد به حقوق و تکالیف خود و سایرین و عدم زیرپا گذاشتن آن از نتایجی است که توجه به مؤلفه عدالت سیاسی در دوران ابتدایی را می‌تواند موجب شود. این مؤلفه نیز توجه کمی دریافت کرده است. با توجه به نیاز دانش‌آموزان به فهم زیرمؤلفه‌ها و کاربردی‌بودن این زیرمؤلفه‌ها در تمام دوران زندگی، توصیه می‌شود اهمیت بیشتری به این مؤلفه داده شود.

باتوجه به بررسی‌ها و نتایج به‌دست‌آمده، این گونه می‌توان نتیجه‌گیری کرد که در دوران ابتدایی باتوجه به سن دانش‌آموزان، بهترین نحوه یادگیری اشاره هم‌زمان در متن و تصویر است، اما به نظر می‌رسد اشاره هم‌زمان در متن، تصویر و تمرین بتواند کمک بیشتری به دانش‌آموزان بکند تا در یادگیری، عملکرد بهتری داشته باشند. اگرچه متن، گویایی بیشتری در ارائه مطالب درسی دارد، اما بهتر است با تصاویر، همراه شود تا در به‌خاطر سپردن و حتی در به‌خاطر آوردن مطالب به دانش‌آموزان کمک کند. تأثیر این تلاش‌های مؤلفان کتب درسی زمانی بیشتر می‌شود که با تمرین‌های مناسب، دانش‌آموز مطالبی را که فرا گرفته است، به حافظه بلندمدت بسپارد و زمان

امتحان و یادگیری مطالب جدید از آن استفاده کند.

- برخی از مؤلفه‌های تربیت سیاسی در محتوای کتاب‌ها کامل و یکسان نبوده است، پیشنهاد می‌شود شورای برنامه‌ریزی و تألیف کتب درسی، گنجانیدن مناسب و متعادل مؤلفه‌های مربوط به تربیت سیاسی را مدنظر قرار دهد.

- آموزش معلمان و مربیان آموزشی در حوزه تربیت سیاسی از مواردی است که باید در برنامه‌ریزی‌های آموزشی در طی دوره‌های مختلف انجام پذیرد.

- آشنا کردن و آموزش دانش‌آموزان دوره ابتدایی با تربیت سیاسی و مؤلفه‌های آن، به طرق مختلف نظیر قصه و داستان، جزو برنامه‌ها قرار گیرد.

- برنامه‌ریزی و تدوین دروس و کتاب‌های تکمیلی و یا داستانی مرتبط با تربیت سیاسی و مؤلفه‌های آن در دوره‌های ابتدایی و سایر دوره‌های تحصیلی ضروری است.

منابع

- آذر، عادل (۱۳۸۰)، بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا، فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء (س)، شماره (۳۷ - ۳۸): ۱۸ - ۱.
- الیگودرزی، سیدمهدی (۱۳۸۷)، درآمدی بر تربیت سیاسی از دیدگاه قرآن، نشریه راه تربیت، شماره ۵، ویژه‌نامه تربیت سیاسی.
- خمینی، روح‌اله (۱۳۶۴)، صحیفه نور، مجموعه رهنمودهای امام خمینی(ره)، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- درخواه، فریده؛ مزیدی، محمد و مفیدی، فرخنده (۱۳۹۱)، بررسی مؤلفه‌های دموکراسی در تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی، پژوهش‌های برنامه درسی، دوره ۲، شماره ۱: ۱۲۱ - ۱۵۱.
- دهقان، مرضیه (۱۳۸۸)، تحلیل محتوای کتاب‌های تعلیمات اجتماعی دوره ابتدایی براساس مهارت‌های اجتماعی باتوجه به دیدگاه آموزگاران، نشریه نوآوری‌های آموزشی، شماره ۳۱: ۱۲۱ - ۱۴۸.
- رضوی، عباس (۱۳۹۰)، کندوکاوی در خصوص ظرفیت‌شناختی کودکان جهت تربیت سیاسی. اولین همایش ملی یافته‌های علوم شناختی در تعلیم و تربیت، دانشگاه فردوسی مشهد.
- سلحشوری، احمد؛ بدالهی‌فر، محمدجواد و خنکدار طارسی، معصومه (۱۳۹۱)، مبانی و مؤلفه‌های تربیت سیاسی از دیدگاه امام خمینی(ره)، پژوهشنامه انقلاب اسلامی، دوره ۲، شماره ۵.
- صافی، احمد (۱۳۸۴)، آموزش و پرورش ابتدایی، راهنمایی و متوسطه، تهران: انتشارات سمت.

محمدطحان، مصطفی (۱۹۹۸)، چالش‌های سیاسی جنبش اسلامی معاصر، ترجمه خالد عزیزی، تهران: نشر احسان.

معافی، محمود (۱۳۷۵)، گزارش تحقیقاتی چگونگی تلفیق برنامه‌های تاریخ، دفتر برنامه‌ریزی و تألیف کتاب‌های درسی.

ملکی، حسن (۱۳۷۴)، سازماندهی محتوای برنامه درسی، با تأکید بر مطالعات اجتماعی، تهران: نشر قو.

Debi Roker, Katie Player & John Coleman (2010) Young People's Voluntary and Campaigning Activities as Sources of Political Education, Oxford Review of Education, 25:1-2, 185-198, DOI: 10.1080/030549899104206.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی